

चतुर्विध ब्रह्मविहार (मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा)

आणि 'जग बदलण्या'ची गोष्ट

वसंत पळशीकर

चिनी कम्युनिस्ट क्रांतीनंतर थोड्याच अवधीत चीनने तिबेटचा कब्जा केला. १९४७ पावेतो तिबेट ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेच्या प्रभुत्व क्षेत्रात समाविष्ट होता. अंतर्गत शासनाच्या दृष्टीने बव्हंशी स्वतंत्र होता. 'लामा' या नावाने संबोधल्या जाणाऱ्या धर्मगुरूंच्या सर्वकष नियंत्रणाखाली तिबेटचे धार्मिकच नव्हे तर आर्थिक-राजकीय-सामाजिक जीवन संघटित झालेले आहे, आणि ते, अर्थातच, प्रतिगामी व जुलमी असून, शोषण व विषमता यांवर आधारित आहे, अशी स्थूलमानाने भारतातील पुरोगामी व समाजवादी/साम्यवादी मंडळींची पक्की खात्री होती. या कारणाने चीनने तिबेटवर स्वतःचे सर्वकष वर्चस्व प्रस्थापित केले तेव्हा त्याचे सर्वसाधारणपणे स्वागतच झाले. चीन हा तेव्हा कम्युनिस्ट देश बनला होता. तेव्हा तिबेटमध्ये आता न्याय व समता प्रस्थापनेचे युग अवतरेल असे भविष्य आपण सर्वांनी पाहिले.

जिकून घेतलेल्या लोकांशी साम्राज्यसत्ता जसा व्यवहार जगभर करीत आल्या तसाच व्यवहार जेव्हा चिनी राजवटीने तिबेटी जनतेशी चालविला असल्याच्या वार्ता हळूहळू बाहेर पसरल्या. पण माणुसकीच्या भूमिकेमधून हळहळ व्यक्त करण्यापलीकडे भारतात वा जगभर अधिक काही घडत नव्हते. अमेरिका आणि सोविएट रशिया यांच्यामधील शीतयुद्धाच्या प्रकर्षाचा तो काळ होता. पण अमेरिका वा दोस्त राष्ट्रे यांनाही, प्राप्त राजकीय परिस्थितीत, सहानुभूती व्यक्त करण्यापलीकडे फार काही करता येत नव्हते. एक कारण असे की, तिबेटला समुद्रकिनारा नाही; चारी बाजूंनी अन्य राष्ट्रांनी तो वेढलेला आहे.

आपले स्वत्व कायम राखावयाचे असेल, आणि कधी काळी भविष्यात आपल्या स्वदेशाचे स्वातंत्र्य संपादित करावयाचे असेल तर, आज देश सोडावयास हवा आणि प्रतिकाराचे एक समर्थ केंद्र देशाबाहेर प्रस्थापित करावयास हवे, या निर्णयावर तिबेटी समाजाचे प्रमुख दलाई लामा व त्यांचे सहकारी आले. गनिमी काव्यानेच हिमालय ओलांडून आपणास पदयात्रा करीत बाहेर पडावे लागणार हे त्यांना स्पष्ट असणारच. भारत ही त्यांच्या बौद्ध धर्माची मूळ भूमी - पुण्यभूमी. पण भारत व

चीन यांचे संबंध वरकरणी तरी 'हिंदी-चिनी भाई भाई' असे होते. भारतात आपल्याला राजकीय संरक्षण व आश्रय दिला जाईल का याची चाचपणी दलाई लामांनी केली असणार ही गोष्ट उघड आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी, चिनी राज्यकर्ते दुखावले जातील हा धोका पत्करूनही, राजकीय संरक्षण व आश्रय देण्याचे आश्वासन दिले. लोकशाही, स्वातंत्र्य आणि माणुसकी या गोष्टींना त्यांची निष्ठा असल्याची ही गोष्ट घेतुक आहे. १९५९ साली दलाई लामा व त्यांचे साथी भारतात आले.

या घटनेला आता ४१ वर्षे झाली. भारताने या मंडळींना आश्रय दिला. त्यांचे येथे अनिश्चित पण दीर्घ काळपावेतो वास्तव्य होणार हे ओळखून अनेक प्रकारची मदतही केली. दलाई लामांना राष्ट्रप्रमुखाचा दर्जाही कालांतराने प्रदान केला. ४१ वर्षांच्या दीर्घ कालावधीत दलाई लामांनी भारतातील आपल्या समाजाचे पालकत्व व नेतृत्व तर समर्थपणे केले आहेच; पण तिबेटमधील जनताही त्यांनाच आपले नेते मानते, आणि दलाई लामाही ही गोष्ट एका क्षणासाठीही विसरलेले नाहीत. त्याहुनही मोठी गोष्ट अशी की, निर्वासितांच्या ठायी पुष्कळदा आढळून येणारी पराभूत हताशा त्यांनी आपल्या लोकांमध्ये उत्पन्न होऊ नये याची दक्षता घेतली. तिबेटी समाज आश्रित, दुबळा, खचलेला लोकसमूह म्हणून आपल्या कोणाच्या अनुभवाला येत नाही. त्याचे समाजपण नष्ट होऊन तिबेटी व्यक्ती, तुटलेल्या माळेतून ओघळून सर्वदूर विखुरलेल्या मण्यांसारख्या विखुरलेल्या नाहीत. भारतीय भूमीवर त्यांनी त्यांचे समूहजीवन एक स्वायत्त, आत्मनिर्भर समाज म्हणून संवर्धित केले आहे. पण त्यांचे अस्तित्व आपल्या ध्यानीमनीही नाही.

एक चमत्कार म्हणावा अशी गोष्ट दरम्यानच्या काळात घडून आली आहे. दलाई लामांनी स्वतःसाठी जगत्गुरूचे स्थान संपादित केले आहे. यासाठी त्यांनी जिवाचा आटापिटा केलेला नाही, वा डावपेच लढविले नाहीत. मग हा चमत्कार कसा

घडला? पाश्चिमात्य जगात धर्मजिज्ञासा तीव्र झालेली आहे. आधुनिक इहवादी जीवनव्यवहाराच्या अनुभवाचाच हा परिणाम आहे. आधुनिकतेत मुरलेल्या सुशिक्षित वर्गातल्या अनेकांना ख्रिस्ती धर्मपंथाद्वारे प्रसृत होणारी ख्रिश्चन धर्माची पंथीय रूपे समाधान देत नाहीत. वेदांती धर्मविचाराचा प्रभाव जगभर आहे हे आपणांस परिचित आहे. अलीकडच्या पन्नास वर्षांमध्ये बौद्ध शिकवणीकडे लोक जास्त आकृष्ट होत आहेत. बौद्ध विचाराच्या/शिकवणुकीच्या अनेक धारा आहेत. त्यांपैकी तिबेटी परंपरा ही जरा आगळीवेगळी, तिच्या मूळ स्वरूपात अविच्छिन्नपणे टिकून राहिलेली अशी म्हणता येते. तिचा बुद्धिवंत जिज्ञासू मंडळींमध्ये अगदीच परिचय नव्हता असे नाही. पण दलाई लामा भारतात स्थायिक झाल्यावर या परंपरेतील बौद्ध विचारांचा व साधनामार्गाचा अभ्यास करण्याचे एक केंद्र धर्मशाळा या ठिकाणी आकारास आले, कारण तेथे दलाई लामांचे वास्तव्य होते. तिबेटी समाजाची नित्याची गरज म्हणून ते अस्तित्वात आले. पण अन्य समाजांमधील जिज्ञासूंची पण सोय झाली. अभ्यासक-साधक यांची संख्या वाढली. भारतातही असे अभ्यासक-साधक आहेतच. या सान्यांच्या दृष्टीने दलाई लामा हे परात्पर आचार्य, गुरू ठरणे मग ओघानेच आले.

धर्मपुरुष म्हणून दलाई लामांची कीर्ती पसरली, त्यांचा अधिकार जगभर मान्यता पावला तसे त्यांचे राष्ट्रप्रमुख म्हणून स्थान उंचावले, वजन वाढले. पन्नास वर्षांपूर्वीच्या तुलनेत तिबेटच्या स्वातंत्र्याच्या मागणीला आज कित्येक पटीने क्रियाशील पाठिंबा आहे. तिबेटविषयी आस्था आहे. याचे भान दलाई लामांना आहे, व याचे एक शांत समाधानही त्यांना असावे. चिनी राज्यकर्त्यांवर दबाव आणण्यासाठी कोणत्याही प्रकारचे आर्थिक, राजकीय वा लष्करी बळ नसलेला, संख्येच्या दृष्टीनेही एक लहान असलेला समाज आपले एक नैतिक वजन उत्पन्न करतो, ते नैतिक वजनच त्या समाजाची राजकीय शक्ती बनते, याचे हे एक अभ्यसनीय उदाहरण आहे.

यंदा १२ ते १७ मार्च मुंबईत 'फ्रेंड्स ऑफ तिबेट' या संघटनेने तिबेटमधून परागंदा झाल्याला ४१ वर्षे झाल्याची स्मृती जागविण्याच्या, तसेच तिबेटच्या स्वातंत्र्यासाठी शांतिमय व सौहार्दपूर्ण 'आवाज उठविण्या'च्या उद्देशाने आठवडाभराचा सोहळा साजरा केला. या प्रसंगाला चीनविरोधी राजकीय संघर्षात्मक कृती कार्यक्रमाचे रूप न देण्याचा कटाक्ष आढळला.

याचे स्वरूप तिबेटचा परिचय करून देणारा सांस्कृतिक उत्सव असेच जास्त होते. पण, अर्थातच, प्रत्येक कार्यक्रमाला तिबेटला अद्याप स्वातंत्र्य संपादित करावयाचे आहे, या वास्तवाचे परिमाण होतेच, व लोकांना त्याची आठवणही होईल अशी दक्षताही होतीच.

हा सप्ताह या प्रकारे पूर्णपणे विधायक स्वरूपाचा, आनंद-वर्धक उत्सव म्हणून साजरा करावा ही कल्पना दलाई लामांची होती असे कळले. पण वस्तुस्थिती काही वेगळी असू शकेल. श्रेय कोणाचेही असो, न्याय व समता प्रस्थापित करण्याची, लढाई लढण्याची ही नवी रीत एका वेगळ्याच कल्पकतेचे, आत्मविश्वासाचे आणि बुद्ध्याच्या शिकवणुकीतल्या अक्रोधाचे दर्शन घडविणारी वाटली.

या उत्सवाचा एक भाग म्हणून 'रि-मेकिंग द वर्ल्ड : बुद्धिज्ञम अँड दि प्रेझेंट' या विषयावर दिवसभराचा परिसंवाद आयोजित केला होता. यात सहभागी होण्याचा योग जुळून आला. मैत्री, करुणा, मुदिता व उपेक्षा असे चार सत्रांचे विषय होते. जग बदलवायचे तर, जगाची योग्य, आदर्श, शिव पुनर्घटना करावयाची तर, ज्यांना बौद्ध शिकवण फार महत्त्व देते त्या या चार गोष्टींवर ध्यान व विचार केंद्रित करणे आवश्यक व उपकारक ठरेल, अशी भूमिका परिसंवादाच्या आयोजकांची असावी. मैत्री, करुणा, मुदिता आणि उपेक्षा या चार भावना व वृत्ती यांना 'ब्रह्मविहार' अशी संज्ञा आहे हे प्रथमच कळले. 'ब्रह्म' ही संकल्पना बौद्धांमध्येही स्वीकृत व मध्यवर्ती आहे असा याचा अर्थ. पण ब्रह्म म्हणजे ब्रह्मा-विष्णु-महेश या त्रिकूटांपैकी एक देव अर्थातच नव्हे. मला आकळलेला दुपदरी अर्थ असा : 'मी'पणाचा लोप होऊन विश्वातील अनाद्यंत जीवनप्रवाहाशी जो एकरूप होण्याच्या स्थितीला पोचला - म्हणजे ज्याला 'बोधी' प्राप्त झाली - त्याच्या ठायी सदैव या चार भावना व वृत्ती यांचाच आढळ होतो, किंवा अशी व्यक्ती यांच्यातच सदैव विहार करित असते. दुसरा अर्थ असा की, ज्या व्यक्तीला 'बोधी' प्राप्त करून घ्यावयाची आहे त्याने आपल्या ठायी या चार भावना व वृत्ती यांचा सातत्याने परिपोष करण्याची साधना पार पाडली पाहिजे. लौकिक जीवन जगत असतानाच, ते जगण्याची रीत म्हणूनच हे स्थित्यंतर घडत गेले पाहिजे. म्हणजेच, या चतुर्विध ब्रह्मविहारांद्वाराच बोधी प्राप्त होत असते.

बोधी प्राप्त व्हावयाची असेल, निर्वाणाप्रत पोचावयाचे असेल तर, एकवेळ, या चतुर्विध ब्रह्मविहारांचे महत्त्व समजू शकते, पण या ब्रह्मविहारांच्या मार्गाने जाऊन जगाची पुनर्घटना कशी काय होणार, असा प्रश्न उपस्थित केला जाईल. असा प्रश्न परिसंवादात कोणी केला नाही. याचे एक कारण या चार भावना व वृत्ती यांचा आशय जाणून घेण्यात, विशद करण्यात, श्रोते-वक्ते उभयतांना खरा रस होता.

गौतम बुद्धांचे म्हणणे असे की, जगात दुःख ओतप्रोत आहे. तृष्णा, न मिटणारी तृष्णा हे दुःखाचे मूळ आहे. पण भगवान बुद्ध येथेच थांबले नाहीत. दुःखाचे निर्मूलन होऊ शकते असे सांगून, तृष्णेचा क्षय करण्याचा अष्टांग-मार्गही त्यांनी सांगितला. ही चार 'आर्य सत्ये' म्हणून परिचित आहेत.

आयोजकांपैकी एक, रणजित होसकोटे यांच्या टिपणानुसार, अष्टांगिक मार्गावरून - सम्यक् दृष्टी, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वाचा, सम्यक् कर्म, सम्यक् आजीव, सम्यक् व्यायाम, सम्यक स्मृती व सम्यक् समाधी* - वाटचाल करण्याच्या ओघात जेव्हा ती जीवनसरणी व्यक्तीची स्वभावप्रकृतीच बनते तेव्हा चतुर्विध ब्रह्मविहारांमध्ये त्याचा वास घडतो.

धर्मानंद कोसंबी यांच्या *बौद्धधर्मावरील चार निबंध* या ग्रंथात 'ब्रह्मविहार' असे एक छोटे प्रकरण (पृ. ४०३-४११) आहे. *अंगुत्तरनिकाय* या ग्रंथामधील एका वचनाचा त्यांनी पुढीलप्रमाणे अनुवाद केला आहे : "भिक्षुहो, एखादा भिक्षु ब्रह्मप्राप्त कधी होतो? भिक्षु मैत्रीसहगतचित्ताने.... करुणासहगत-चित्ताने... मुदितासहगतचित्ताने.... उपेक्षासहगतचित्ताने एक दिशा, त्याप्रमाणे दुसरी, तिसरी आणि चवथी दिशा भरून टाकतो. याप्रमाणे वर, खाली, आजूबाजूला, सर्वत्र सर्वांचा आत्मा होऊन सर्व जग विपुल महद्गत, अप्रमाण, अवैर, अद्वेषमय अशा उपेक्षासहगतचित्ताने भरून टाकतो. याप्रमाणे तो भिक्षु ब्रह्मप्राप्त होतो."

या प्रकरणातीलच पुढील अवतरणे अधिक स्पष्टता करणारी आहेत.

"मुख्य गोष्ट शत्रूवर या भावना कशा करता येतील ही आहे."

"थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे, द्वेषाचे उपशमन होणे ही मैत्रीची संपत्ती, आणि व्यक्तिगत स्नेहात बद्ध होणे ही

विपत्ती. त्रासदायक बुद्धी नष्ट होणे ही करुणेची संपत्ती व शोक उत्पन्न होणे ही विपत्ती. असंतोष नाश पावणे ही मुदितेची संपत्ती, आणि हास्यात पर्यवसान होणे ही विपत्ती. स्नेहापासून मुक्त होणे ही उपेक्षेची संपत्ती, आणि निष्काळजीपणात पर्यवसान होणे ही विपत्ती. हे यथोचित जाणून आपले चित्त त्या त्या भावनेने संपन्न होईल असा प्रयत्न करावा."

थोडे थांबून जर कोसंबीच्या निरूपणाचा आशय जाणून घेतला तर 'मी'पणाची धूप वा कापराच्या वडीसारखे 'मी'पण विरून/उडून जाणे, त्याचे विसर्जित होणे अपेक्षित आहे असे ध्यानात येते. सामान्यतः घडत असते ते असे की, एकतर, 'मी'पणा अधिक घट्ट, भरीव व आक्रमक बनेल या दिशेने आपली लौकिक वाटचाल होत असते; किंवा, 'मी'चा विस्तार व्हावा अशा आपल्या कृती असतात. आपल्या मैत्र्या या बद्धंशी या प्रकारचा 'मी'चाच विस्तार असतो. ज्यांच्याशी मैत्री आहे ती आणि मैत्रीच्या लक्ष्मणरेषेबाहेर असलेली माणसे/प्राणी व जीव असे विश्व दुभंगते हेदेखील लक्षात घेण्यासारखे आहे. मैत्रीभावनेत आपण मुरत चालल्याची खूण विश्वाचे असे विभाजन लोप पावत जाणे ही असेल. शोक ही करुणेची 'विपत्ती' म्हटले आहे. इतरांना पीडा देण्याची बुद्धी नष्ट व्हावी, हे समजायला सोपे आहे. पण शोक ही 'विपत्ती' का म्हटलीय? दुसऱ्याची दुःखद स्थिती पाहून मला शोक होतो, तेव्हा शोक करणारा/वाटणारा 'मी' स्वतःला त्या स्थितीच्या बाहेर ठेवतो; आपण दुःखद स्थितीत नसल्याचा अहंकार वा आनंद/सुख/समाधान माझ्या ठायी सुप्त स्वरूपात असण्याची दाट शक्यता असते. कदाचित हे एक कारण असेल की, 'आम्ही तुमच्या दुःखात सहभागी आहोत' असे म्हणण्याची चाल पाडली आहे. मुदितेचा आशय स्पष्ट करतानाही, मनाची एक स्थिर अशी प्रसन्न, आनंदी वृत्ती असण्यावर दिलेला भर भावतो, पण 'हास्या'ला विरोध का ते चटकन कळत नाही. इथेही, जगातल्या दुःखाची स्थिती, तिचे कारण व तिचे निराकरण का झालेले नाही या सगळ्याचे ज्ञान असलेल्या व्यक्तीच्या ठायीच्या मुदितेचे रूप कोणते असेल? दुःखी नाही या कल्पनेने, वा जे दुःखपर्यवसायीच वस्तुतः आहे ते सुख वा यश वा कीर्ती वा मानसन्मान वा कर्तृत्व यामुळे जर कोणी आनंदाचा जल्लोष साजरा करीत असेल तर ते 'हास्य'ही आत्मगौरवाचे,

* धर्मानंद कोसंबी, *बौद्ध धर्मावरील चार निबंध*, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८२ (पुनर्मुद्रण), पृ. ८२-८३ वरून.

अहंकाराचेच द्योतक असण्याची शक्यता जास्त. इथेही, पुन्हा, आनंद, सुख इत्यादी गोष्टी इतरांबरोबर वाटून घेऊन स्वतःला 'हलके' करावे, ही लोकशिकवण मुदितेच्या भावनेशी जवळीक साधणारी आहे.

उपेक्षा आणि इतर तीन भावना/वृत्ती यांच्यात काही अंतर आहे, एक विशेष स्वरूपाचा संबंध आहे, असे लक्षात येते. उपेक्षा या शब्दाचा सामान्य व्यवहारातला आजचा रूढ अर्थ पूर्णपणे दिशाभूल करणारा, चुकीचाच आशय मनात रुजविणारा आहे, हे प्रथमतः ध्यानात घेणे आवश्यक आहे. काहीही चालते, कसेही चालते; चांगले-वाईट, शुभ-अशुभ, योग्य-अयोग्य असा भेद नसतोच; मूल्ये, मानदंड, कसोट्या या निरर्थक गोष्टी वा आग्रह आहेत; काहीही घडले तरी आपली त्याला संवेदनाशून्य प्रतिक्रिया यायला हवी; - उपेक्षेचा अर्थ या अंगाने करणे गैर आहे याचे सूचन कोसंबींनी वापरलेल्या 'निष्काळजीपणात' या शब्दाच्या वापरात आहे. काटेकोरपणे या प्रकारचे भेद करणे सोडून द्यावेच नाही, तर मग उपेक्षा वृत्तीचा आशय व आकार कोणता? कोसंबींनी 'स्नेहापासून मुक्ती'ला संपत्ती म्हटले आहे; हे म्हणणेही घोट्याळ्यात पाडणारे आहे. उपेक्षा वृत्ती/भावना म्हणजे रूक्ष कोरडेपणा, 'मला कशाचेच व कोणाशीच देणे-घेणे नाही' ही वृत्ती की काय? पण मग मैत्री, करुणा, मुदिता यांच्याशी हा अन्वय मेळ खात नाही. जगाच्या लौकिक व्यवहाराच्या मध्ये अत्यंत जागरूक, संवेदनशील राहून पूर्णतया सहभागी असण्याची, मूल्यविवेक, ध्येयविवेक, अवश्य ते सर्व भेद करीत, कसोट्या लावीत, निवाडे करीत क्रियाशील भूमिका वठविण्याची गोष्ट उपेक्षेत गृहीत आहे; पण ही भूमिका 'स्नेहापासून मुक्त' राहून - अनासक्त वृत्तीने, फलाशा न धरता, ती भूमिका वठवीत असताना येणाऱ्या कडू-गोड, सुखकारक-दुःखकारक सर्व प्रकारच्या परिणामांमुळे चित्त विचलित न होऊ देता - पार पाडता येणे हे 'उपेक्षे'चे व्यवच्छेदक लक्षण जणू येथे सांगितले आहे.

याचा आणखी एका अंगाने खुलासा करता येईल. चार आर्य सत्यांचे ज्ञान झालेली व्यक्ती अष्टांगिक मार्गावरून वाटचाल करीत चतुर्विध ब्रह्मविहारांमध्ये वास करण्याच्या स्थितीला पोचली, समजा, तरी जगाचे व्यवहार दुःखमयच राहणार, कारण बुद्धाने दाखवलेल्या या मार्गावरून वाटचाल करणाऱ्या व्यक्तीच्या सह या मार्गावरून वाटचाल न करणाऱ्या व्यक्तीही असतील, व त्यांची संख्या जर पुष्कळ अधिक

असेल, तर पीडा, दुःख उत्पन्न करण्याची गोष्ट घडत राहणार. हेही 'आर्य सत्य'च. हे आर्य सत्य जी व्यक्ती क्षणभरही नजरेआड करीत नसेल त्या व्यक्तीच्या ठायी भगवान बुद्धाना अभिप्रेत असलेली उपेक्षा वृत्ती नित्य प्रकट होईल. जे जे घडत राहते त्याचा डोळस साक्षीभावाने पत्कर असेल. 'पत्कर' या अर्थानेही की, दुःख, पीडा उत्पन्न करणाऱ्या व्यक्तीही मैत्री व करुणा या वृत्तींच्या कवेत सामावलेल्या, व मी ज्यांना माझ्यापासून वेगळे म्हणून पाहत नाही अशाच तर असतील.

तात्पर्य, मैत्री, करुणा यांचा व्यवहार व्यक्तीला उपेक्षेच्या स्थितिप्रत नेण्यास उपकारक व साहाय्यक असतो. तर, दुसरीकडे, उपेक्षा वृत्ती रुजते/मुरते तसे मैत्री व करुणा हे भाव स्थायी बनतात. आणि उपेक्षा वृत्ती जेवढी मुरलेली तेवढी 'मुदिता' ही भावावस्था स्वाभाविक बनते. मुदितेचा व्यवहार, परत, उपेक्षा वृत्तीला बळकटी आणतो.

परिसंवादातील दोन वक्त्यांची मांडणी वेगवेगळ्या कारणांनी लक्षात राहिली, व विचार करावा अशी वाटली. महाराष्ट्रातल्या नवबौद्धांमध्ये राहून गेली अनेक वर्षे त्यांच्यामध्ये बौद्ध धर्माचे व संघाचे काम करणाऱ्या लोकमित्र या धर्माचारींनी त्यांच्या मांडणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हिंदुधर्म त्यागामागील भूमिका, त्यांनी बौद्ध धर्माचा केलेला स्वीकार, त्यांच्या प्रेरणेने लाखो पूर्वास्पृश्यांनी घेतलेली बौद्ध धर्माची दीक्षा, ती दीक्षा घेतल्यामुळे त्यांना गुलामगिरी संपुष्टात आल्याचा, मुक्तीचा आलेला अनुभव, त्यांच्यात जागृत झालेला समता व न्याय प्रस्थापनेचा निर्धार यांवर भर दिला. इतक्या मोठ्या संख्येने बौद्ध धर्माचा अंगीकार केल्याचे उदाहरण अलीकडच्या काळात तरी आढळत नाही, पण असे असूनही या घटनेचे ऐतिहासिक महत्त्व ओळखले गेलेले नाही याची खंत त्यांनी व्यक्त केली. बौद्ध झाल्यावरही जगातल्या इतर बौद्ध समुदायांनी यांची पर्वा केलेली नाही, असे त्यांचे निरीक्षणही त्यांनी मांडले.

इंग्लिश भिक्खू संघरक्षित (भिक्खू बनल्यावर धारण केलेले नाव) यांनी 'वेस्टर्न बुद्धिस्ट ऑर्डर' या नावाने अनेक वर्षांपूर्वी इंग्लंडमध्ये बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतलेल्यांचा एक संघ स्थापन केला. संघरक्षितांचा डॉ. आंबेडकरांशी व्यक्तिगत परिचय होता. भारतात वीसएक वर्षे राहिल्यानंतर इंग्लंडला ते परतले होते, व तेथे त्यांनी वरील नावाचा संघ स्थापन केला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अनुसरून बौद्ध

धम्म स्वीकारलेल्या मंडळींच्या विषयी त्यांना उत्कट आस्था होती, आणि त्यांच्या धम्मविषयक गरजांची पूर्तता करण्यात आपला साधिक सहभाग असण्याचे कर्तव्यही त्यांनी मानलेले होते. त्यांच्या संधावेच लोकमित्र हे इंग्लिश गृहस्थ एक सभासद आहेत. १९७७ पासून ते महाराष्ट्रात नवबौद्धांमध्ये धम्माचे कार्य त्रैलोक्य बौद्ध महासंघाच्या छात्राखाली करीत आले आहेत.

लोकमित्रांच्या मांडणीत एक आवेग व धार जाणवत होती. तेथे जमलेल्या, बद्धंशी उच्चशिक्षित, उच्चमध्यमवर्गीय व उच्चभ्रू मंडळींविषयीचे त्यांचे गाढाणेच ते, एका अर्थी, मांडीत होते. बौद्ध धम्माच्या शिकवणुकीचे जगाच्या पुनर्घटनेच्या संदर्भात महत्त्व किती याची तुम्ही सारे येथे जमून चर्चा करीत आहात, बौद्ध शिकवणीची तारीफ करीत आहात, पण नवनिर्माणाला संदर्भात डॉ. आंबेडकरांनी जन्माला घातलेल्या या प्रचंड सुप्त-शक्तिरूपी समाजाकडे तुमची पाठ्य आहे, हे त्यांचे गाढाणे.

सामधोंग रिन्पोचे (Samdhong Rinpoche) यांनी केलेली मांडणी वेगळ्याच कारणासाठी ठसली. दलाई लामांच्या ज्येष्ठ व विश्वासू सहकाऱ्यांपैकी सामधोंग रिन्पोचे हे एक आहेत. वाराणसीजवळ सारनाथ येथे - जेथे सिद्धार्थ गौतमाने बोधी प्राप्त झाल्यावर पहिले प्रवचन दिले ते सारनाथ - उच्च पातळीवरील बौद्ध संशोधन व अभ्यास यांची एक संस्था आहे. तिचे ते प्रमुख आहेत. गेली अनेक वर्षे. धम्माच्या क्षेत्रातला त्यांचा अधिकार मोठा आहे. शहाणपण व विवेक यांमुळे त्यांच्या व्यक्तित्वाला एक परिपक्वता प्राप्त झाल्याचे जाणवते.

त्यांच्या वाट्याला जो ब्रह्मविहार आला होता त्याची तात्त्विक मांडणी त्यांनी उत्तम व चोख केली. मोठ्या जाणकारीने. पण जग बदलण्याच्या विषयाशी जोडून बोलत असताना त्यांनी गांधीजींच्या *हिंद स्वराज्य* चा उल्लेख केला. ही गोष्ट सर्वस्वी अनपेक्षित होती. प्रगत, उच्च कोटीची व सुसंस्कृत म्हणून, नमुनेदार म्हणून ज्या 'सभ्यते'चा ('सिद्धिलायझेशन') उदो उदो जागतिकीकरणाच्या या पर्वात केला जात आहे ती 'सभ्यता' - म्हणजे तिची मूल्ये, जीवनसरणी, संस्थात्मक रचना, व्यवहाराचे रीतिरिवाज, जीवनध्येये इत्यादी - ही वस्तुतः सैतानी आहे हे गांधींनी नव्वद-व्याणव वर्षांपूर्वीच ओळखले, आणि हिंमत करून तिला अडेरले, याचा त्यांनी गौरवपूर्वक उल्लेख केला. आज जगभर जी माणसांना भुरळ

घालीत आहे, अधीन बनवीत आहे, त्याच वेळी लोकांना निकामी, कःपदार्थ बनवीत आहे, त्यांचे शोषण करीत आहे, ती व्यवस्था व 'सभ्यता' चतुर्विध ब्रह्मविहाराला पूर्णपणे छेद देणारी आहे; ती मैत्री, करुणा, मुदिता व उपेक्षा यांच्या ऐवजी 'मी व माझे' यावरच सर्व जीवनाची - व्यक्तिगत व सामूहिक - उभारणी करणारी, स्पर्धा, यश, संचय व उपभोग, आसक्ती व आकांक्षा यांवर सतत भर देणारी आहे. दीर्घ काळ खोलवर पोचणारे अथकपणे चिंतन केल्यावर हाती आलेला बोध सर्वासमोर प्रकट करण्याची त्यांची भूमिका त्यांच्या आवेगपूर्ण, धारदार भाषेमधून श्रोत्यांपर्यंत पोचत होती. एका टप्प्यावर सामधोंग रिन्पोचे म्हणाले की, आजच्या काळाचे आन्धान पेलण्याच्या संदर्भात, जग बदलावयाचे असेल तर, *धम्मपद* या संहितेपेक्षाही *हिंद स्वराज्य* ही संहिता मला अधिक महत्त्वाची वाटते. बौद्ध धम्माची एक ज्येष्ठ अधिकारी व्यक्ती, तीही रिन्पोचे पदावरील व्यक्ती, असे विधान एवढ्या ठामपणे करते हे अनुभवून सभा अवाक् झाली. तसा गांधींचा उल्लेख या परिसंवादात प्रा. मे.पुं. रेगे यांच्याकडूनही अतिशय गौरवाने झाला. एका तऱ्हेने, अलिकडच्या काळात, भगवान बुद्धांची शिकवण मूलगामी समाजपरिवर्तनाच्या कार्यामध्ये उपयोगात आणली असेल तर ती गांधींनी, आणि म्हणून बौद्ध शिकवणुकीला अनुसरून वाटचाल करावयाची असेल तर गांधींचे उदाहरण आपल्यादृष्टीने सर्वाधिक डोळ्यासमोर ठेवावे असे आहे, असे सूचन त्यांच्या मांडणीत होते. रिन्पोचे यांच्या विधानामुळे एक हादराच बसल्यासारखाही काहींच्या बाबतीत झाला. अशांचे प्रतिनिधित्व सभेत, एका परीने, प्रा. प्रबोध पारीख ह्यांनी केले. अशी तुलना करून, *हिंद स्वराज्य* ला अग्रगण्यत्व कसे काय देता येईल, अशा प्रकारचा प्रश्न त्यांनी केला. आवेशाच्या भरात मर्यादा उल्लंघून जाणारे विधान तर केले नाहीत ना, असे रिन्पोचेंना सुचवले. पण रिन्पोचे ह्यांनी नंतरच्या सत्रांच्या वेळीही स्वतःचे विधान मागे घेतले नाही वा त्याला मुरड घालणारा खुलासा केला नाही.

'रिमेकिंग दि वर्ल्ड : बुद्धिझम अँड दि प्रेझेंट' हा परिसंवादाचा मध्यवर्ती विषय होता, तो विषय या दोन मांडण्यांमधून पुढे आला.

आंबेडकरी चळवळीचा आपल्याला जो परिचय आहे तो, 'जिला जग बदलावयाचे आहे अशी चळवळ' असाच आहे. हिंदू धर्म

हा सुधारण्यापलीकडे पोचलेला, म्हणजे कधीही सुधारणार नाही असा धर्म आहे, या निष्कर्षाला आल्यामुळे आंबेडकरांनी, १९३५ साली, मरणापूर्वी हिंदू धर्माचा त्याग करण्याची घोषणा केली.

आंबेडकरी चळवळ ही तिच्या उग्र, लढाऊ वृत्तीबद्दल व भाषेबद्दल प्रसिद्ध आहे. आंबेडकरांना अनुसरून ज्यांनी बौद्ध धम्म स्वीकारला 'ते नवबौद्ध भगवान बुद्धांची शिकवण बाबासाहेबांच्या मांडणीला अनुसरून जाणून घेतात असे म्हटले तर वावगे होणार नाही. सामाजिक न्याय व समता प्रस्थापित करण्यासाठी, हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी सतत लढाऊ कृती करण्याची भूमिका घेणे यावर चळवळीचा भर राहिला आहे. एक 'शत्रू पक्ष' उभा करून त्या पक्षाबद्दल चीड, संताप, द्वेष उत्पन्न करणे, शत्रूपक्षाचा हर प्रकारे अधिक्षेप करणारी भाषा वापरणे, शक्तिप्रदर्शनाचा अवलंब करणे हा या चळवळीच्या रणनीतीचा, स्वतःविषयी तिने जोपासलेल्या प्रतिमेचा एक भाग राहिला आहे.

मनात प्रश्न उभा राहतो तो असा की, चतुर्विध ब्रह्मविहारां-विषयी डॉ. आंबेडकरांची मांडणी काय होती? कारण मैत्री, करुणा, मुदिता आणि उपेक्षा या भावना/वृत्ती यांच्यात 'विहार' करण्याचा आणि आंबेडकरी चळवळीच्या रणनीतीचा, भूमिकेचा मेळ बसत नाही. किंबहुना, चतुर्विध ब्रह्मविहारांची जी स्पष्टता परंपरेने बौद्ध वाङ्मयात केली गेली आहे ती विचारात घेता, ब्रह्मविहारांवर भर देणे म्हणजे परिवर्तनाच्या चळवळीला खीळ घालणेच होय, असे आंबेडकरी चळवळीमधील कार्यकर्ते व नेते म्हणतील अशी शक्यता अधिक.

त्रैलोक्य बौद्ध महासंघाच्या लोकमित्रांनी या अंगाला स्पर्शही केला नाही. परिसंवादात त्यांनी नंतरच्या सत्रांमध्ये चर्चेत भागही घेतला नाही.

महात्मा गांधींच्या हिंद स्वराज्य मधील भूमिकेची सामर्थ्य रिन्योचे यांनी केलेली आवेशपूर्ण प्रशस्ती व शिफारस, प्रा. रेगे यांच्या सहभागामधून गांधींविषयी व्यक्त झालेला अतीव आदर, यामुळे एक पेचही निर्माण होतो, असेही म्हणता येईल. दलितांच्या पुनरुत्थानाच्या, त्यांच्या चळवळीच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा (वा शत्रू) म्हणून आंबेडकर व आंबेडकरी चळवळ गांधींबद्दल सतत बोलत आली. आजही, काही अपवाद वगळता, बहुसंख्य कार्यकर्ते व पुढारी गांधींवर टीका करण्यात धन्यता मानतात. गांधी व आंबेडकर यांचा, म्हणजे त्यांच्या

भूमिकांचा समन्वय करण्याचे, आणि या दोन महापुरुषांच्या अनुयायांनी एकत्र येऊन परिवर्तनाची चळवळ मजबूत करण्याचे धोरण अंगिकारण्याचे आवाहन प्रा. गं.बा. सरदार यांनी अनेक वर्षांपूर्वी केले. पण त्यांच्या आवाहनाला आंबेडकरी चळवळीतल्या काय पण परिवर्तनाच्या चळवळीतल्या अन्य प्रवाहांनीही विशेष प्रतिसाद दिलेला नाही. या दोघांच्या भूमिकांचा खरोखरच समन्वय घालता येणे शक्य नाही, यांपैकी एका भूमिकेची व मार्गाची निवड केली पाहिजे, असे त्यांचे प्रामाणिक मत असणार.

भारतात जग बदलावयास निघालेल्या अनेक चळवळी आहेत. भगवान बुद्धांच्या शिकवणीच्या पायावर सरळ सरळ उभी राहिलेली एकही चळवळ नाही.

गांधींनी त्यांच्या सत्याग्रही भूमिकेची वैचारिक व भावनात्मक जडणघडण दक्षिण आफ्रिकेतील त्यांच्या वास्तव्यात केली. आपला असहकार वा प्रतिकार ज्या शासनाला आहे त्याच्याविषयी आपल्या मनात शत्रुत्वाची, वैराची भावना ठेवावयाची नाही, मैत्रीची भावनाच बाळगावयाची हे तेथील लढ्याचे एक पायाभूत तत्त्व होते. तसेच आपल्या 'संघर्षात्मक' कृतीमधूनही प्रतिपक्षाला पीडा करण्याचे, त्याचे नुकसान करण्याचे मनातही आणावयाचे नाही; क्लेश आपणच सहन करावयाचे, हापण त्यांच्या भूमिकेचा गाभ्याचा भाग होता. भगवद्गीतेचा अर्थ 'अनासक्तियोगा'च्या अंगाने त्यांनी केला. ब्रह्मविहारांच्या आशयाचेच हे सारे घटक होते. एडविन अर्नोल्ड यांच्या भगवान बुद्धांच्या वरील लाइट ऑफ एशिया या काव्याचा खोलवर संस्कार गांधींवर झाला होता याची येथे आठवण व्हावी.

भारतात आल्यावर गांधींनी काही सत्याग्रही कृती लहान प्रमाणावर, व प्रयोग म्हणाव्या तशा, पूर्णतया त्यांच्या नियंत्रणाखाली केल्या. अहमदाबादमधील गिरणीकामगारांचा संप, चंपारण्यामधील शेतकऱ्यांचा लढा, वैकोमचा मंदिर सत्याग्रह ही ठळक उदाहरणे. या लढ्यांमध्ये भगवान बुद्धांच्या शिकवणीतले घटक आढळतात. पण रौलट ॲक्टविरुद्धच्या लढ्यापासूनच्या पुढच्या ब्रिटिश राजवटीविरुद्धच्या लढ्यांची व्याप्ती फार मोठी होती; खिलाफत कमिटी, काँग्रेस यांसारख्या स्वतंत्र संघटनांना बरोबर घेऊन लढे झाले. यामुळे गांधींचे नियंत्रण तर दिले षडलेच, पण त्यांची शिकवण लोकांपर्यंत, कार्यकर्ते व पुढारी यांच्यापर्यंत, एकतर, सम्यक् स्वरूपात पोचली तरी नाही; किंवा, पोचली तरी, कार्यकर्ते व पुढारी

यांनीदेखील सोयीपुरता व स्थूल स्वरूपातच तिचा स्वीकार केला. या कारणाने, खरा कसोटीचा प्रसंग आला तेव्हा, म्हणजे फाळणी केली गेली त्या वेळी अमानुष क्रौर्याने थैमान घातले. १९२० ते ४७ या काळातली गांधींची शिकवण व नेतृत्व अगदीच व्यर्थ ठरले असे नाही. पण, सत्याग्रह म्हणजे स्थूल पातळीवर हिंसा टाळणारी लढ्याची पद्धती, हाच अर्थ येथे रुजला; कायदा आणि सुव्यवस्था या दृष्टीने 'शांततामय' आणि भगवान बुद्धांच्या अर्थाने निर्वैर यातले महदंतर ध्यानी आले नाही.

१६ ऑगस्ट १९४६ हा दिवस पाकिस्तानची मागणी मान्य करवून घेण्यासाठी मुस्लिम लीगने 'डायरेक्ट ॲक्शन डे' म्हणून जनक्षोभ-कृतीच्या रूपाने साजरा करण्याचा आदेश दिला. त्या दिवसापासून पुढचे काही दिवस कलकत्ता शहरात मोठी दंगल झाली. 'दि ग्रेट कलकत्ता किलिंग' याच नावाने ती ओळखली जाते. नंतर हे लोण पूर्व बंगालमधील नोआखलीत, मग बिहारमध्ये, व फाळणीच्या दिवसांमध्ये उत्तर भारतभर वणव्याच्या रूपात पसरले. ऑगस्ट १९४६ ते ३० जानेवारी १९४८ (गांधींच्या हत्येचा दिवस) या काळात गांधी एकटेच 'सत्याचा प्रयोग' करीत होते. त्यांच्या सोबत काही निवडक निष्ठावंत अनुयायी-सहकारी होते, पण संघटना नव्हती. या काळात जिथे त्यांचे वास्तव्य होते तिथेच त्यांचा हा कृति-कार्यक्रम चालला. मागे वळून पाहता, चतुर्विध ब्रह्मविहारांच्या आशयाचा जास्तीत जास्त आढळ या प्रयोगामध्ये घडतो, असे म्हणता येईल. आणि त्या कृतीने 'जग बदलले'ही. अगदी गांधींच्या हत्येनेही.

स्वातंत्र्योत्तर काळाचा विचार केला तर, आचार्य विनोबा भावे यांनी प्रवर्तित केलेले भूदान-ग्रामदान आंदोलन हे भगवान बुद्धांच्या शिकवणीचा अंगीकार करून चालविलेले व्यापक प्रमाणावरील मूलगामी परिवर्तनासाठीचे आंदोलन म्हणता येईल. गांधींना अनुसरणाऱ्या शेकडो कार्यकर्त्यांमध्ये नवचैतन्य निर्माण झाले, नवे तरुण कार्यकर्ते हजारांनी या आंदोलनात सहभागी झाले; देशव्यापी कार्य झाले. पण विनोबांची शिकवण अखेरीस पुरती समजली व पचली नाही या निष्कर्षावर यावे लागते. याचे एक कारण, गांधींच्या काळातल्या सत्याग्रहांमध्ये लढा, संघर्ष ज्याप्रकारे दृश्य रूपात समोर यायचा तसा तो समोर येऊ नये अशीच विनोबांच्या भूदान-ग्रामदान आंदोलनाची रचना त्यांनी विचारपूर्वक केली होती. दृश्य भाग हा जमिनीच्या

दानांचा, गावांच्या 'ग्रामदाना'चा होता. थोड्याच अवधीत दाने मोठ्या प्रमाणावर प्राप्त करणे या स्थूल लक्ष्यावर लक्ष व शक्ती केंद्रित झाली. दान देणारे व दानस्वरूपात जमीन ज्यांना मिळाली ते यांच्या परस्पर सहयोगामधून 'भूदानमूलक ग्रामोद्योगप्रधान अहिंसक क्रांती'ची आंतरिक प्रक्रिया उत्पन्न होण्याची गोष्ट विनोबांच्या संकल्पनेमध्ये अभिप्रेत होती. दाते-आदाते यांचा गावोगाव परस्परसहयोग जवळपास कोठेच प्रस्थापित झाला नाही. कोरापुट व अक्राणी-अक्कलकुवा ही दोन सघन ग्रामदानी क्षेत्रे. या दोन क्षेत्रांचाही अनुभव हा की, कार्यकर्त्यांचा सहभाग हाही आंतरिक प्रक्रिया गतिमान करणारा ठरला नाही. रूढार्थाने विकासाची कामे करणारी यंत्रणा म्हणून कार्यकर्त्यांच्या गटांनी काही काळ कार्य केले. लोक याचक, परावलंबी व दुबळे बनले. चैतन्य हरपले आणि 'अहिंसक क्रांती'ची प्रक्रिया अंकुरित झाली नाही.

काळ पालटला. जनसामान्यांच्या तातडीच्या समस्यांना सर्वोदयी चळवळ कोठे भिडत नाही, त्या त्या ठिकाणी जे संघर्ष उपस्थित आहेत त्याकडे काणाडोळा आपण करीत आहोत, ही भावना कार्यकर्त्यांमध्ये वाढीला लागली. गांधींचा सत्याग्रह हा लढाऊ होता; विनोबा लढ्याचा प्रसंग टाळतात, असा ग्रह वाढत गेला.

१९७४ साली जयप्रकाशांनी गुजरात व बिहार येथील युवकांच्या भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलनाचे नेतृत्व स्वीकारले आणि लढाऊ राजकीय पवित्रा घेतला तेव्हा सर्वोदयी चळवळीत फूट पडली. १९७५-७७ या 'आणीबाणी पर्वा'त दोन तट अगदी स्पष्ट झाले. जयप्रकाशांचे नेतृत्व ज्यांनी मानले ते राजकारणी संघर्षाच्या प्रक्रियेत उत्साहाने सामील झाले. आपण गांधींच्या भूमिकेचा अंगीकार करीत आहोत अशी यांची खात्री होती. आत्ताच्या विषयाच्या संदर्भात म्हणावयाचे तर, 'जग बदलण्या'च्या सर्वोदयी चळवळीने चतुर्विध ब्रह्मविहारांची कास बहुतांशी सोडली. तथापी सर्वोदयी कार्यकर्त्यांचे वैयक्तिक चारित्र्य व शील हे अद्यापिही भगवान बुद्धांच्या शिकवणीशी जवळीक सांगणारे आहे.

आंबेडकरी चळवळ वा साम्यवादी-समाजवादी विचारांच्या पुरोगामी चळवळी वर्ण-वर्ग संघर्षावर भर देणाऱ्या, आणि लोकांना संघर्षाला उद्युक्त करण्याच्या व त्यांचा जोश वाढविण्याच्या दृष्टीने शत्रुत्व, द्वेष, वैर भावना उत्पन्न करण्यावर भर देणाऱ्या आहेत. यांपैकी बहुतेकांची भूमिका शक्यतोवर

‘लोकशाही चौकटी’त राहून ‘शांततामय मार्गा’नी लढे करण्याची, कायदेभंग करण्याची आहे. नक्षलवादी वा आतंकवादी यांची भूमिका सरळ सरळ शस्त्रवादी, शासनाला धाब्यावर बसविणारी आहे. या विभिन्न परिवर्तनवादी प्रवाहांमधील कार्यकर्ते/नेते यांचा ‘जग बदलण्या’साठी चतुर्विध ब्रह्मविहारांची बैठक चळवळीसाठी स्वीकारण्याला पाठिंबा मिळणार नाही.

लोकमित्रांनी परिसंवादामध्ये सहभागी होताना त्यांच्या मांडणीला मर्यादा घालून घेतलेली होती; पण जसे त्यांच्या त्रैलोक्य बौद्ध महासंघाचे कार्य प्रसार पावेल, ते खोलवर पोचेल तसे त्यांच्या समोर एक आव्हान उपस्थित होईल. नवबौद्ध समाज डॉ. बाबासाहेबांना भगवान बुद्धांच्या बरोबरीचे स्थान देतो, मनःपूर्वकतेने देतो असे म्हटले तर वस्तुस्थितीला ते धरून होईल. भगवान बुद्ध आणि त्याचा धम्म हा नवबौद्धांचा धर्मग्रंथ – ‘बायबल’ वा ‘कुराण’ यांच्यासारखा एकमेवाद्वितीय – आहे. बाबासाहेबांनी भगवान बुद्धांच्या शिकवणीची मांडणी व स्पष्टता एका विशिष्ट कोनामधून केली आहे. ही मांडणी आणि भगवान बुद्धांची मूळ पाली वा संस्कृत बौद्ध ग्रंथांमधून समोर येणारी मांडणी यांमध्ये बरेच अंतर आहे. याचे भान त्रैलोक्य बौद्ध महासंघाचे प्रवर्तक व मार्गदर्शक भिक्खू संघरक्षित यांना व त्यांच्या लोकमित्रांसारख्या सहकाऱ्यांना नक्कीच असणार. नवबौद्ध व त्यांनी अंगीकारलेला धम्म ही नजीकच्या भविष्यामध्ये भारतीय समाजाचे वैचारिक-आध्यात्मिक-सांस्कृतिक परिवर्तन व उत्थान घडवून आणणारी शक्ती बनावयाची असेल, त्यासाठी ऊर्जा-स्फोट घडून यावयाचा असेल तर – या अर्थाने भारत बौद्धमय व्हावयाचा असेल तर – धम्मदीक्षा घेण्यापूर्वीच्या बाबासाहेबांच्या राजकीय-सामाजिक भूमिकांचा, कार्याचा वारसा चिकित्सक नीरक्षीरविवेक न करता आग्रहाने पुढे चालविणे उपकारक ठरणारे नाही. त्या मार्गाने नवबौद्ध ही एक राजकीय जमात व पंथ म्हणून सीमित बनेल. केवळ पूर्वाश्रमींच्या अस्पृश्य गणल्या गेलेल्यांची नवबौद्ध या नावाने वेगळी चूल मांडल्यासारखे रूप प्राप्त न होता, सर्व समाजाचेच राजकारण-समाजकारण वेगळ्या पायावरून व पातळीवरून चालविण्याच्या दृष्टीने भगवान बुद्धांच्या शिकवणुकीचा आधार संपादित करण्याचे आव्हान उपस्थित आहे. ते पेलण्यासाठी वर ज्या अंतराचा उल्लेख केला आहे ते अंतर मिटणे आवश्यक आहे. पण ते एकतर्फी भूमिका घेऊन मिटविता येणार नाही. म्हणजे असे

की, बाबासाहेबांची मांडणीच प्रमाण म्हणून स्वीकारून पेच सोडविता येणार नाही.

भगवान बुद्धांची शिकवण एका अष्टांगिक मार्गावरून संपूर्ण जीवनभर मार्गक्रमण करावयाची गोष्ट करते. बोधी प्राप्त झालेले पथदर्शनाचे कार्य करतात, व स्वतः त्या मार्गावरून वाटचाल करतात. धम्माची दीक्षा घेण्याचा प्रसंग हा बाबासाहेबांच्या आयुष्यातला एका नव्या वाटेवरून यापुढे जीवन व्यतीत करण्याचा संकल्प व निर्धार व्यक्त करण्याचा पवित्र क्षण होता. तो धम्मपथ स्पष्ट करून त्यावरून वाटचाल करीत मार्गदर्शन करण्यासाठी बाबासाहेबांना आयुष्य लाभले नाही हे मोठे दुर्दैव.

मूलगामी वैयक्तिक व सामूहिक परिवर्तनाची चळवळ बौद्ध धम्माधिष्ठित असेल तर तिचा आशय आणि आकार आजपावेतोच्या आंबेडकरी चळवळीपेक्षा मूलतः अगदी वेगळा असेल.

चतुर्विध ब्रह्मविहारांचा उपयोग, त्यांचे औचित्य गृहस्थाश्रम सुखात पार पाडल्यानंतर, आता निर्वाणासाठी आवश्यक ती बोधी प्राप्त करून घ्यायला हवी असे ठरविणाऱ्या व्यक्तींसाठीच केवळ आहे असे म्हणावयाचे का? लौकिक व्यवहार व्यावहारिक रीतींना धरून, स्वार्थाला प्राधान्य देऊन नि सुखप्राप्तीसाठी पार पाडावेत, हे यात गृहीतच असते. ही भूमिका वा समज असेल तर, लौकिक व्यवहारांच्या जगातले परिवर्तन घडवून आणण्याची तत्त्वे व नीती वेगळ्या असायला लागणार ही उघड गोष्ट ठरते.

बोधी प्राप्त झालेल्या सिद्धार्थ गौतमांचे म्हणणे काय होते? बोधी प्राप्त झालेल्या तथागताचा जीवनक्रम पाहिला तर समाजातल्या अनेकानेक थरांतल्या व्यक्ती व समुदाय यांच्याशी त्याचे संभाषण होत असे, कधी प्रवचने होत असत असे दिसते. साधक-शिष्यांचा समुदाय पुष्कळदा सोबत असे, असेही दिसते. पण एखाद्या प्रदेशातील राजसत्ता उलथून पाडण्यासाठी वा एखाद्या राज्यसत्तेला बळकटी आणण्यासाठी त्यांनी संघटन उभारले, कृतिकार्यक्रम राबविला, वा तसे करण्यास शिष्यांना वा संघाला प्रवृत्त केले असे दिसत नाही. अर्थव्यवस्था, समाजरचना यांच्यात मूलगामी परिवर्तन घडवून आणावी अशा आशयाची वैचारिक (आयडियालॉजी) मांडणी केल्याचे वा ‘युटोपिया’ चित्रित केल्याचेही दिसत नाही. त्यांच्या काळात

कर्म व व्यवसाय यांच्या आधारे भेद उत्पन्न होण्यास, जातीपाती अस्तित्वात यायला आरंभ झालेला असावा. दूरदूरपर्यंत व्यापारही वाढत होता. त्यामुळे उत्पादनतंत्रे व व्यवस्थापन यांच्यातही बदल होत असावेत. या सगळ्याचा जास्त करून स्वीकारच आढळतो. संघात स्त्रियांना प्रवेश देण्यास भगवान बुद्ध बरेच नाखूष होते. या नाखूषीमागची स्पष्टीकरणेही असे सूचित करतात की स्त्रियांकडे बघण्याचा तथागतांचा दृष्टिकोन 'पुरुषसत्ताक' नसला तरी पारंपरिक होता.

पण मग भगवान बुद्ध हे 'जैसेयेवादी' होते असे म्हणावयाचे का? तर, नाही; त्यांनी विचारात एक मोठी क्रांती घडवून आणली, आणि या वैचारिक क्रांतीमधून भारतात एका नव्या, वेगळ्या नागर समाजव्यवस्था व संस्कृती यांची उभारणी होण्यास, ती प्रतिष्ठित होण्यास मदत झाली, असे उत्तर आपण देतो. आपण असेही म्हणतो की, माणसांनी लौकिक जगात इतर माणसांशी, प्राणिमात्रांशी, जीवसृष्टीशी कशी वागणूक ठेवावी याविषयीचा नीतिविचार व आचार ही बौद्ध धर्माची विशेष महत्त्वाची शिकवणूक आहे.

भगवान बुद्धांची शिकवण बंडखोर होती. तिचा भारतभर व भारताबाहेरही प्रसार झाला. त्या विचारांमुळे व शिकवणुकीमुळे माणसे केवळ निर्वाणप्राप्तीसाठी साधना करण्यापुरती बदलली असे नाही, तर सामाजिक, नैतिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या समाज अधिक मानवीय, उन्नत बनले. असे जर आपण म्हणत असलो तर, रूढ अर्थाने संघर्षप्रवण समाजकारण-राजकारण, अगदी वैचारिक क्षेत्रातील संघर्षप्रवण समाजकारण-राजकारणदेखील न करता व्यापक व खोलवर जग बदलले; जग बदलायला म्हणून प्रस्थान न ठेवता बदलले हे मान्य करायला लागते.

परिसंवादाच्या ओघात, व्यवहारी जगात हिंसा, हिंसक संघर्ष पूर्णपणे वर्ज्य मानता येईल का, असा प्रश्न एका व्यक्तीने विचारला. या प्रश्नाला उत्तर देताना प्रा. रेगे यांनी म्हटले की, प्राप्त परिस्थितीत उपलब्ध असलेल्या पर्यायांचा विचार करता प्रत्येक पेचप्रसंगी हिंसा वर्ज्य ठरविता येईलच असे म्हणता येणार नाही. पण मग, चतुर्विध ब्रह्मविहारांचे अधिष्ठान कायम ठेवून, ज्याच्या विरुद्ध हिंसेचा प्रयोग करीत असू त्याच्याविषयी मनात मैत्री, करुणा हे भाव असणे, उपेक्षा वृत्ती स्वतःच्या ठायी असणे आवश्यक ठरेल. तरीही, कोणत्याही स्थितीमध्ये हिंसा वर्ज्य मानणारी एक भूमिका घेता येईल; तेथे चतुर्विध

ब्रह्मविहारांच्या पालनाचा भाग म्हणून आत्मनाशाची भूमिका अंगीकारावी लागेल. ही भूमिका गांधींच्या भूमिकेची आठवण करून देते.

प्रा. रेगे यांच्या उत्तरामधून एक महत्त्वाचा बोध हाती येतो. बौद्ध धम्म स्वीकारणाऱ्या परिवर्तनवाद्यांची प्रधान व नित्याची भूमिका चतुर्विध ब्रह्मविहारांवरच अधिष्ठित असावयास हवी. आणि जेव्हा संघर्ष/हिंसा यांचा अवलंब अनिवार्य वाटेल तेव्हाही ते अधिष्ठान वस्तुतः कायमच असेल.

गांधींची सत्याग्रहाविषयीची सैद्धान्तिक भूमिका या भूमिकेच्या पुष्कळ जवळ येणारी आहे. गांधींच्या काळात, भारतातील लक्षावधी लोकांना बरोबर घेऊन केलेल्या लढ्यांमध्ये सिद्धान्त व व्यवहार यात पुष्कळ अंतर पडले. काँग्रेसच्या सर्वसाधारण अनुयायांच्या, तसेच बहुसंख्य पुढाऱ्यांच्या/कार्यकर्त्यांच्या ठायी मैत्री, करुणा, मुदिता व उपेक्षा यांचा संस्कार वरवरचा होता. इतकी वरवरची ती गोष्ट राहूनही, जी काही गांधींची शिकवण भारतीय जनता आत्मसात करू शकली तिच्यामुळेही भारतीय स्वातंत्र्यलढा गुणात्मकरित्या वेगळा झाला, व त्याचे लाभ स्वातंत्र्योत्तर काळातही आपणांस झाले.

आचार्य विनोबा भावे यांनी जाणीवपूर्वक, गांधींच्या काळातला अनुभव लक्षात घेऊन, भूदान-ग्रामदान आंदोलनाच्या वेळी भगवान बुद्धांच्या मार्गाच्या अधिक जवळ असलेला मार्ग निवडला. वीस-एक वर्षे तो मार्ग देशभर पुष्कळ प्रभावीपण ठरला.

आणि आजच्या काळात दलाई लामांचे उदाहरण आपल्या डोळ्यासमोर आहे. तिबेटच्या मुक्तीचा लढा त्यांनी तथागतांच्या शिकवणुकीला अनुसरून चालविला आहे, व तो प्रभावी ठरला आहे. त्यांची दृष्टी अशी आहे की, चीनच्या राज्यकर्त्यांचे व चीनमधील समाजधुरीण वर्गाचे हृदय मैत्री, करुणा व मुदिता यांच्या स्पर्शाने प्रबुद्ध होईल, व तिबेट मुक्त करताना चीनही बौद्ध धम्म अनुसरण्याच्या अधिक जवळ पोचेल.

सारांशाने आपापल्या पद्धतीने व परीने भगवान बुद्धांची शिकवण अंगीकारणारे भारतातले तीन समाज म्हणजे (१) डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने बौद्ध धर्माचा स्वीकार केलेला नवबौद्ध समाज, (२) औपचारिकतः हिंदू राहूनही विचाराने बुद्धाची अहिंसेची, अक्रोधाने क्रोध जिकण्याची, निर्वैरतेची

शिकवण मानणारा, गांधी-विनोबांना अनुसरत भगवद्गीतेचा अभिनव अर्थ लावणारा गांधी-विनोबा-जयप्रकाश यांचा अनुयायी सर्वोदयी समाज, आणि (३) काही प्रमाणात गांधींचा प्रभाव पडलेला लोकशाही समाजवाद्यांचा परिवार.

मैत्री, करुणा, मुदिता व उपेक्षा हे चतुर्विध ब्रह्मविहार 'जग बदलण्या'चा, नवसमाजनिर्मितीचा सर्वाधिक प्रभावी,

इष्ट व उपकारक, शुभपरिणामकारी साधन-मार्ग होय ही निष्ठा जोपासण्याचा, व त्या निष्ठेनुरूप परिवर्तनाच्या विविध कार्यांची उभारणी करण्याचा, राजकारण-समाजकारणाचे 'स्फिरिच्यु-अलायझेशन' घडवून आणण्याचा विचार या तीन समुदायांनी एकत्र येऊन तत्परतेने व आस्थापूर्वक करावयास हवा.

❖ ❖

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी वैदिक संस्कृतीचा विकास

(तिसरी आवृत्ती, १९९६)

प्रा. मे.पुं. रेगे यांच्या विवेचक पुरस्कारासह

वैदिक संस्कृतीचा विकास ह्या बृहद् ग्रंथात शास्त्रीजींनी अधिकाराने आणि कौशल्याने आपल्या प्रदीर्घ सांस्कृतिक वारशाचे आत्मीयतेने पण चिकित्सकपणे परीक्षण केले आहे. त्यांच्या संस्कृत वाङ्मयाच्या व्यासंगाच्या व्याप्तीची कल्पना या ग्रंथावरून चांगली येते. वैदिक वाङ्मय, दर्शने, महाकाव्ये, शास्त्रे, पुराणे, बौद्ध व जैन साहित्य इत्यादी सर्व शाखांतील संस्कृत साहित्याचा त्यांनी आपल्या विवेचनात पुरेपूर उपयोग केला आहे. वैदिक संस्कृतीची समावेशक, उदार, विधायक बाजू त्यांनी उलगडून दाखविली आहे.

डेमी आकाराची ३६+५७२ पृष्ठे

किंमत रु. ३००/-

प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, ३१५ गंगापुरी, वाई, जि. सातारा, ४१२८०३

नवभारत वर्गणीचे दर

वार्षिक रुपये २००.००

त्रैवाषिक रुपये ५५०.००

पंचवार्षिक रुपये ९००.००

आजीव वर्गणीची पद्धत नाही याची कृपया नोंद घ्यावी.

व्यवस्थापक, नवभारत, प्राज्ञपाठशाळामंडळ, गंगापुरी, वाई ४१२८०३, (जि. सातारा)